

lı Devleti'nin sona erişine kadar kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Meclis-i Tanzimat Defteri*, nr. 35, s. 18, 22-23, 36, 46-48, 56; BA, BEO, *Gelen Giden / Devâir-Nezaret*, nr. 908, s. 27; BA, *Sadâret Defterleri*, nr. 373, vr. 20^b; BA, *Teşrifat Kalemî*, nr. 240/99/3; 263/100/4-5, 9, 12; 268/20; 280/28/2-4, 7, 9; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Sal-nâmesi* (1326), İstanbul 1326, s. 45; *Düstür*, İkinci tertib, İstanbul 1927, XII, 329; *Darphane Mûzesi Madenî Para ve Madalya Kataloğu*, [baskı yeri yok] 1973 (Damga Matbaası), s. 89-90.

FİLİZ KARACA

İMTİYÂZÂT

(الامتيازات)

İktisadî ayrıcalıkları ifade eden terim, kapitülasyon.

Sözlükte “ayrıcalık, üstünlük” anlamına gelen imtiyâz kelimesi (çoğulu imtiyâzât), bir devletin kendi ülkesinde özellikle yabancı kişi, zümre, kurum veya devletlere verdiği bazı iktisadî hak ve ayrıcalıkları ifade eder. İslâm tarihinde zimmî veya muâhid statüsündeki kişilere verilen imtiyazların ilk örneklerinde eman ve ahid kavramları çerçevesinde Hz. Peygamber döneminden itibaren rastlanmaktadır. Bu sebeple müslüman devletlerin bilhassa Avrupalı ticaret adamları ve şirketlere verdikleri ayrıcalıklar da İslâm hukukunun umumi eman ve ahid anlayışına dayandırılmıştır. Dolayısıyla bu ayrıcalıklar, genellikle devlet başkanının veya nâibinin tek taraflı iradesiyle bahşedilmiştir. İlgili belgeye İslâm coğrafyasında önceleri füsûl, şûrût, mersûm, emân, emannâme (amannâme), sulh gibi isimler verilmiştir. VI. (XII.) yüzyıldan sonra Memlükler, Selçuklular, Hârizmşahlr, İlhanlılar ve daha sonra Osmanlılar, Safevîler, Kaçarlar, Bâbürlüler tarafından, Akdeniz havzasının gittikçe canlanan ticaretinde önemli roller üstlenen Avrupalı devletlerin (önceleri Venedik, Ceneviz ve Floransa, daha sonra Portekiz, İspanya, İngiltere, Fransa, Hollanda, Rusya) tüccar ya da şirketlerine tanınan iktisadî hak ve ayrıcalıklar imtiyaz kavramıyla anılmaya başlanmıştır. Bu yüzyıldan itibaren çoğunlukla devletler arası ittifakları belgeleyen ahidnâmeler çerçevesinde daha geniş kapsamlı ve önemli imtiyazlar verilmiştir. Doğu-Batı ticaret yolları üzerinde bulundukları için İslâm devletlerinin Hindistan'dan Çin'e kadar Doğu ülkelerinin tüccarlarına da imtiyazlar bahsettikleri görülmektedir.

Temelde İslâm hukukunda inanç hürriyeti gereği zimmî ve müste'menlere tanınan can ve mal güvenliği ve ibadet serbestliğiyle özel hukuk alanındaki yargı muafiyetine dayanan bu imtiyazlar, dârü-lislâma gelen gayri müslim tüccarın statüsüne ilişkin olarak zımnen veya alenen başlıca şu şartları ihtiva ederdi: Karada ve kara sularında can ve mal emniyetiyle inancına uygun ibadet, cenaze merasimi düzenleme ve kılık kıyafet hürriyetinin temini, konsolos (balyoz) bulundurmasına izin verilmesi, vatandaşlarıyla aralarındaki davalarda ülkesinin kanunlarına göre kendi konsolosunca yargılanma hakkı tanınması, câri denizcilik hukuku kuralarının aksine yaralı veya batık ticaret gemilerinin yağmadan korunması ve onarımına imkân sağlanması, gerektiğinde doğrudan devlet başkanına arzuhal sunmasına müsaade edilmesi, başkalarının suçlarından mesul tutulmaması. Zamanla bunlara, genelde müttekâbiliyet esasına dayanan gümrük indirim veya muafiyetleriyle mal güvenliğinin sağlanamaması durumunda tazminat mükellefiyeti de eklenmiştir. İlgili belgelerin dîbâcelerinde rastlanan yemin ve taahhüt ifadelerinin tek taraflı iradeyi yansıtan bir emannâmeden çok muâhede belirten ahidnâmeye işaret etmesi muhtemeldir.

İmtiyazların geçerlilik süresi, eman ahkâmı gereği nazariyede dört ay ile bir yıl arasında değişmekte ve istisnâî hallerde on yıla kadar çıkmaktaysa da özellikle Kuzey Afrika'daki teamülde konsolosların görev süreleri olan iki yıla sınırlı gibidir. Genelde kendilerine taifeleriyle (koloni) ilgili yargılama hakkı tanınan konsoloslar vatandaşlarının yaptıkları borç akidlerinden de sorumlu kılınmıştır. Ayrıca konsoloslara, taifelerinden vefat edenlerin terkesi üzerinde kendi ülkesinin hukukuna uygun tasarruf hakkı da verilmiştir.

Ticarî ayrıcalıklar, hem devletler hukuku hem de imtiyazı sağlayan ülkenin kamu ve özel hukukundaki değişimlerle eşgüdüm içinde gelişmiştir. Birbirleriyle giriştikleri yıkıcı savaşlar sonucunda müslüman hânedanların rakiplerine karşı üstünlük kurma telâşi içinde Avrupalı devletlerle ittifaklar kurarak karşılığında önemli ayrıcalıklar vermeleri, muhtevası değişen imtiyazların ümmetin aleyhine dönmesine yol açmıştır. Böylece İslâm hukukunun imtiyazların millî menfaatler ve kamu yararını zedelememesi ilkesi de çiğnenmiştir. Ayrıca imtiyaz kavramıyla anılan ve kapitülasyonlara zemin hazırlayan ayrıcalıkların eman ahkâmının sınır-

larını aşarak Venedik ile Bizans arasındaki ticarî antlaşmalardan etkilendiği de ileri sürülmekte, karşılıklı etkileşimin boyutları daha ayrıntılı araştırmaları gerektirmektedir (ayrıca bk. AHİDNÂME; EMAN).

Merkantilist yönelimler gereği ekonomik politikalarında dış ticaret ve ödemeler dengesi fazlası verme hedefi güden Avrupa devletleri amaçlarına ulaşabilmek için aldıkları imtiyazların sınırlarını, İran ve ardından Ümitburnu'nu dolaşarak deniz yoluyla ulaşmayı başardıkları Hindistan başta olmak üzere Güneydoğu Asya ülkelerine kadar genişletmişlerdir. Bu maksatla Portekiz, İngiltere, Fransa, Hollanda gibi ülkelerin kurduğu Doğu Hindistan Şirketi adlı şirketler bu girişimlerin öncüsü ve simgesi konumuna gelmiştir.

İran. Şah I. Tahmasb, İngiltere'de İran ile Rusya üzerinden ticaret yapmak için kurulan Rusya Şirketi'ne (Muscovy Company) 1566 ve 1568 yıllarında gümrük ve yol vergilerinden muafiyet, ülke sathında seyahat serbestliği, nakliye güvenliğinin sağlanması, meşrû alacakların adli yollarla tahsil hakkı, mesken yapım veya satın alma hürriyeti, malları İran limanlarına indirme hizmeti sunulması, karasulardaki yaralı veya batık gemilerin yükünün ve bu ülkede ölen tüccarın mallarının korunup kanunî mirasçılara ulaştırılmasının sağlanması gibi ayrıcalıklar verdi (Hurewitz, s. 6-7).

Şah I. Abbas tarafından İran ordusunun eğitimi ve Osmanlılar'a karşı Avrupalı müttefikler bulmak için özel elçi olarak görevlendirilen Sir Anthony Sherley, 1600 yılında şahtan bütün hristiyanları kapsayan yukarıdakilere benzer ticarî imtiyazlar almayı başardı (a.g.e., s. 15-16). Şah I. Abbas, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin de desteğiyle Portekizlilerin Hürmüz'den çıkarılması sonucunda (1622) doğan boşluğu dolduran Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ne 17 Kasım 1623 tarihli fermanla çeşitli imtiyazlar bahşetti. Bu ferman yukarıdaki imtiyazlara ilâveten şu ayrıcalıkları da içermektedir: İran'da her türlü malı alıp satma serbestliği, nâzırın alageldiği cüzi vergi dışında her çeşit rûsûmdan, geleneksel kantar resmi dışında ölçüm tartım vergilerinden muafiyet, kendi ölçü tartılarını kullanma hakkı, ülke içi nakliyat esnasında malların mahallî idarecilerce kontrol edilmemesi, gasbedilen malların bulunup iade edilmesi veya kıymetlerinin tazmini, binaları ile müstemilâtına kendi otoritelerinden izinsiz giriş yasağı, buralara tecavüz halinde meşrû müdafaa hakkı, ibadethane

ve kabristan açma muhtariyeti, başkalarına karşı suç veya cinayet işleyen Hollandalılar'ın kendi otoriteleri tarafından yargılanıp cezalandırılması hakkı, söz konusu yetkililerin Müslümanlığı seçen mensuplarını vesâyet altına alıp ülke dışına gönderme serbestliği, tercümanlarının da aynı ayrıcalıklara sahip olması. Şahın halefleri tarafından şirkete 1642 ve 1694 yıllarında da benzeri imtiyazlar verildi. Buna karşılık 1630'da Şah I. Safi, İngiliz gücünü kırabilmek için Portekizliler'e bazı ticarî imtiyazlar bahşetti (*Delîl-i Halic*, I, 64).

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi de İran'da askerî danışmanlık ve başkonsolosluk görevini sürdüren Sir Robert Sherley'nin aracılığıyla Şah I. Abbas'tan bazı ticarî, hukukî, dinî imtiyazlar içeren ilk fermanı elde etti. Buna dayanılarak şirket tarafından 1617'de Şiraz ve İsfahan'da iş hanları açıldı. Aynı yıl şirketin İran'daki faaliyetlerinin sorumlusu Edward Connock, İngiltere Kralı I. James adına Şah I. Abbas ile bir ticaret antlaşması yaptı. Şah I. Safi'nin 1629 yılındaki fermanı ana hatlarıyla bu antlaşmanın hükümlerini içeriyor olmalıdır. Bu ferman da Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ne verilen ticaret ve ibadet hürriyeti, suç işleyenlerin kendi konsoloslarınca yargılanma hakkı gibi imtiyazları kapsamaktadır. Farklı olarak yerli tüccarla aynı oranda gümrük ödeme mükellefiyeti, kendi isteğiyle müslüman olanların mal varlıklarıyla birlikte ülkenin diledikleri yerinde yaşama serbestliği, şirket mensuplarının ikametgâhlarında silâh bulundurma yetkisi, yerli halkla aralarındaki ticarî davalara, anlaşmazlık konusunun yirmi tümeni aşması durumunda kadının gözetiminde kendi konsoloslarınca bakılması gibi ayrıcalıkları kapsamaktadır (Hurewitz, s. 18-20). Yaklaşık bir asır boyunca İran-İngiliz ilişkilerini düzenleyen bu antlaşmanın hükümleri Şah Süleyman ve son Safevî şahı Sultan Hüseyin tarafından da onaylanmıştır.

İran ile ticarî ilişkilere İngiltere ve Hollanda'dan çok sonra geçebilen Fransa da Şubat 1665 ve Aralık 1671'de kendi tüccarı için İngiliz ve Hollandalılar'ınkilere benzer ticarî imtiyazlar elde etti. Daha sonra Şah Sultan Hüseyin Fransa'ya yeni bazı kapitülasyonlar verdi (7 Eylül 1708). Bunlar Fransız tüccarı için ülke genelinde ticaret, seyahat ve nakliyat serbestliği, beş yıllığına ithalât vergilerinden muafiyet, binalarına diğer Avrupalılar gibi kendi bayraklarını çekme hürriyeti, Fransız vatandaşlarına cizye ve haraçtan muafi-

yet, kendi aralarındaki davalara konsoloslarınca, Fransızlar ile bir başka ülkenin vatandaşları arasındaki davalara konsolos nezâretinde mülkî âmir veya kadı tarafından bakılması, Fransız konsolosu ile diğer milletlerin mensupları arasındaki davaların şahın onayı alındıktan sonra kadı tarafından karara bağlanması, İran limanlarında birer tüccarbaşı, kaptan veya konsolos istihdam etme izni, seyahatlerde kolluk kuvvetlerince yol güvenliğinin sağlanması, gasbedilen mallarının iadesi veya tazmini, ikametgâh ve mâbedlerinde ibadet etme, inançlarına uygun cenaze merasimi düzenleme hürriyeti gibi hususları kapsamaktadır (*a.g.e.*, s. 32-38). Daha sonra Muhammed Rızâ Bey tarafından 13-15 Ağustos 1715 tarihinde Versailles'da bir Fransa-İran dostluk ve ticaret antlaşması imzalandı. Şah Sultan Hüseyin de bu antlaşmayı onayladı (20 Haziran 1722). Burada yer alan yeni imtiyazlar şunlardır: Fransız pasaportu taşıyanlara ithalât ve ihracat vergilerinden muafiyet, altın ve gümüş paraların yurt dışına gümrüksüz çıkarılması, protokolde Fransız elçi, konsolos, acenta müdürleri ve tüccarbaşlarına diğer ülkelerinkine göre öncelik verilmesi, bütün Fransızlar ile hizmetçi ve kölelerine cizye ve haraç vergilerinden muafiyet, Fransızlar ile bir başka ülkenin vatandaşları arasındaki davalara Fransız konsolosu veya vekilinin nezâretinde müslüman kadı tarafından bakılması, konsolos veya tercümanı ile diğer milletlerin mensupları arasındaki davaların ise bizzat şah tarafından karara bağlanması, Fransızlar'ın bundan böyle diğer ülkelere tanınacak hak, muafiyet ve ayrıcalıklardan yararlanması. Bu antlaşmada ayrıca İranlılar'da Fransa'da bazı imtiyazlar tanındıysa da bunlardan yeterince faydalanılmamıştır (*a.g.e.*, s. 40-42).

1722 yılında Afgan istilâsının doğurduğu kargaşa ortamında ticaret durma noktasına geldi ve Safevîler'in Avrupalılar'a verdiği imtiyazlar ilga edildi. II. Tahmasb tarafından 21 Ocak – 1 Şubat 1732 tarihinde İran-Rus antlaşması yapıldı. Bununla Ruslar'a İran'da gümrüksüz ticaret ve seyahat serbestliği, diledikleri yerde iş hanı ve depo inşası izni, iki ülke arasındaki çatışmalarda malları yağmalanmış olan Rus tüccarının zararının tazmini garantisi verildi (*a.g.e.*, s. 45-47).

İngilizler, 1736'da Nâdir Şah'tan önceki imtiyazlarının çoğunu iade eden bir "rakam" elde ettilerse de Avrupa devletleri eski ayrıcalıkların tamamına kavuşma-

dılar. 12 Nisan 1763 tarihinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Bûsehr Emîri Şeyh Sa'dûn'dan bazı imtiyazlar almayı başardı. Kerim Han da bir fermanla yenilerini ilâve ederek bunları onayladı (*a.g.e.*, s. 52-54).

1796 yılında iktidarı ele geçiren Kaçarlar'ın İran'ı merkezî bir hükümet etrafında yeniden birleştirmelerinin ardından İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Tahran'a özel bir temsilci gönderdi. Yapılan görüşmeler sonucunda Feth Ali Şah, 28 Ocak 1801 tarihli bir fermanla siyasî ve ticarî imtiyazlar verdi. Bir kısmı öncekilerin tekrarı olan bu ayrıcalıkların belli başlıları şunlardır: İki ülke vatandaşlarına her iki ülke topraklarında ticaret ve seyahat serbestliği ve güvenliği sağlanması, İngiliz tüccarı ile İngiltere hükümetinin hizmetindeki Hindistan tüccarına İran liman veya şehirlerinde ikamet etme, mesken yapım, alım satım veya kiralama hakkı verilmesi, gümrük ve diğer vergilerden muafiyet tanınması, İngiliz hükümetine borçlu olduğu halde ölen İranlıların borçları tasfiye edilirken İngiltere'ye öncelik tanınması, İran'da oturan İngilizler'in yerli halktan hizmetli istihdam etmesi, bunları suç işlemeleri durumunda ağır olmamak şartıyla cezalandırmaya yetkili kılınması, bazı İngiliz ürünlerinin her türlü vergiden muaf tutulması, bu mâmüllerde müşterilerin ödediği verginin % 1 olarak sabit duruma getirilmesi (*a.g.e.*, s. 68-70).

Feth Ali Şah ülkesindeki bütün Fransız tebaasını sınır dışı etti (1802). Ancak Rusya ile giriştiği savaşta zor duruma düşüncce 1801 antlaşması gereği istediği yardıma İngiltere'den olumsuz cevap gelmesi üzerine durumdan yararlanmak isteyen Napolyon'un önerdiği askerî ittifak teklifini benimseyerek Fransa ile yeni bir antlaşma imzaladı (1807). Bu antlaşmada İngilizler'le yapılan 1801 antlaşmasını tanımayacağını, onlarla siyasî ve ticarî ilişkilerini keseceğini ve Fransız denizcilerine limanlarını açacağını taahhüt etti. Ocak 1808'de bir Fransız misyonunun başında İran'a gönderilen General Gardane, Fransızlar'ın XVIII. yüzyılın başında elde ettikleri ticarî imtiyazların benzerini almayı başardıysa da söz konusu antlaşma uzun ömürlü olmadı. İngiltere'nin İran'a gönderdiği Sir Harford Jones'un gayretleri neticesinde General Gardane sınır dışı edildi.

24 Kasım 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan İran, Rus ticaret gemilerinin Hazar de-

nizindeki limanlardan faydalanması, Rus tüccarının çeşitli şehirlerde ticarî temsilci bulundurması, ihracat ve ithalâtta bir defaya mahsus olmak üzere % 5 vergi ödemesi ve diğer vergilerden muaf tutulması, limanlara indirilen malların gümrükten izin alınmaksızın piyasaya sürülebilmesi gibi imtiyazlar verdi. İki ülke arasında çıkan yeni bir savaş sonrasında kapitüler hükümler içeren Türkmençay Antlaşması imzalandı (10 Şubat 1828). Bu antlaşmanın ticarete ilişkin bölümünde ticaret, ikamet, bu maksatla mülk edinme, seyahat ve nakliyat serbestliği dışında her iki ülke tüccarının ihracat ve ithalâtta bir defaya mahsus olmak üzere % 5 vergi ödemesi ve diğer vergilerden muaf tutulması şartı da yenilendi. Ayrıca İran'daki Rus tebaasının şahsî durumunu düzenleyen maddelere göre ceza davalarında kendi hâkimlerince, hukuk davalarında ise Rus konsolosu veya mümes-sillerinin de iştirakiyle Rus-İran muhtelit mahkemesince yargılanacaktı. Bu antlaşma ile bir anlamda Rusya'ya en fazla himayeye mazhar ülke statüsü tanındı (a.g.e., s. 100-102). 28 Ekim 1841'de İngiltere ile benzeri bir ticaret antlaşması yapıldı (a.g.e., s. 123-124). Belçika, Almanya ve Fransa gibi ülkelere de benzer imtiyazlar sağlandı. Rusya ile imzalanan iki antlaşmanın ardından İran-İngiliz savaşından sonra 4 Mart 1857'de yapılan Paris Barış Antlaşması, İran'ı özellikle bu ülkeler karşısında âdeta yarı sömürge konumuna düşürdü (birbirlerine en fazla himayeye mazhar ülke statüsü tanıyan md. 9 için, bk. a.g.e., s. 161-163). Aslında İran, Hindistan'daki sömürgeci çıkarlarını korumaya çalışan İngiltere ile onu dengelemek için güneyde yayılmacı politikalar güden Rusya arasında tampon vazifesi görüyordu. İki gücün gittikçe artan rekabeti sonucunda İran XIX. yüzyılın son çeyreğinde kolay ve çabuk kâr peşinde koşan imtiyaz avcılarının akınına uğradı. Onların çıkarları, malî bunalımda olup verilen imtiyazların sonuçlarını kestiremeyen şah ve yozlaşmış yüksek bürokratların menfaatleriyle örtüşüyordu. İngiltere ve Rusya'nın artan baskısı altında ezilen şah her ikisine sağladığı imtiyazlarda dengeyi gözetmek zorunda kalyordu.

Ticarî imtiyazlar dışındaki iktisadî ayrıcalıklar kamu hizmetleri, finansal girişimler ve doğal kaynakların tesbiti ve işletilmesi olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İktisadî imtiyazlar, İran doğal kaynaklarının daha verimli bir şekilde işletilmesi amacıyla verilmiştir. Yer altındakiler de

dahil olmak üzere bu kaynakların büyük bir kısmına hükmeden şah, madencilik imtiyazlarını kira veya mukâtaa usulüyle işletilmek üzere vermiştir. Hazar ve Körfez su ürünlerinin ve Bakü petrollerinin işletilmesi imtiyazlarından önemli gelirler elde ediliyordu. Bakü ve Hürmüz'deki tuzla ve sülfür yataklarının işletilmesi de verilen imtiyazlar arasındadır (*Tadhkirat al-Mulûk*, s. 92).

En kapsamlı imtiyaz 1872'de İngiliz vatandaşları Baron Julius de Reuter'e verilmiştir. Buna göre Baron Julius, yetmiş yıl boyunca İran'ın doğal kaynaklarının önemli bir kısmını işletecek, baraj, köprü, yol, demiryolu ve fabrikalar kuracak, gümrük mukâataalarını işletecek, İran hükümetinin millî bir banka kurmayı kararlaştırması durumunda önceliğe sahip olacaktı. Ancak İran'daki halk ayaklanması ve İngiltere hükümetinin Reuter'i desteklememesi sebebiyle bu imtiyaz ertesi yıl iptal edilmiştir.

İngilizler'e 1862-1918 yılları arasında verilen kamu hizmetleri imtiyazları arasında İran'da telgraf hatları döşenip işletilmesi (1864-1898), Kârûn nehrinin milletlerarası taşımacılığa açılması (1888), ülkenin güney ve batı eyaletlerine kara ve demiryolları döşenip işletilmesi (1890-1913) gibi ayrıcalıklar bulunmaktadır.

Bu arada Ruslar'a da benzer imtiyazlar sağlanmıştır. Bunlar da 1889 yılında Hazar denizine boşalan sulara taşımacılık yapma, Enzelî körfezinde demirleme, Hazar kıyısında depo ve yollar inşa etme hakları, 1881-1894 yılları arasında İran'ın kuzey eyaletlerindeki telgraf hatlarının kullanımı ve kontrolü müsaadesi, 1893'te bir Rus şirketine Enzelî'den Kazvin'e kadar karayolu yapım izni, Rus bankasına Culfâ'dan Tebriz'e, oradan da Kazvin'e karayolu ile (1902) Culfâ-Tebriz demiryolu (1913) yapım ve işletmesi imtiyazı ve Nobel kardeşler şirketine Enzelî-Reşt arasında petrol boru hattı döşeme ayrıcalığı (1911) verilmesini içermektedir.

1889'da Reuter'e verilen Bank-ı Şâhî'yi kurma ve kâğıt para çıkarma inhisarı en önemli malî imtiyazlardandır. Bu ayrıcalığı dengelemek için Rus Yakov Polyakov'a İran'da bir istikraz şirketi (Banque des Prêts, Bank-ı İstikrazî) kurma hakkı bahşedilmiştir (1890); ancak 1894'te Rusya hükümetinin satın aldığı bu şirket Bank-ı Şâhî'ye rakip olmuştur. 1891'de Polyakov'un kardeşi Lazar Solomonovich, Kuzey İran'daki sigortacılık sektörünün tekeline elde etmiştir.

Doğal kaynakları işletme imtiyazları arasında şunlar sayılabilir: Stepan Martinovich Lianozov'a verilen 1888-1906 yılları arasında Hazar deniz ürünleri işletmeciliği ruhsatı, Rusya vatandaşı Kussess'e sağlanan Mâzenderan ormanlarının işletilmesi hakkı, 1899'da bir Rus madencilik firmasına Azerbaycan'ın Karacadağ bölgesindeki maden yataklarının araştırılıp işletilmesi hakkı, Rusya bankasına, Azerbaycan'da yaptığı kara ve demiryollarının her iki yakasındaki 10 fersahlık alan içinde kalan kömür ve petrol alanlarını çalıştırma ayrıcalığı. En büyük ve uzun süreli imtiyaz ise 29 Mayıs 1901'de İngiliz William Knox D'Arcy'ye kuzey eyaletleri hariç bütün İran'da altmış yıllığına doğal gaz ve petrol arama, çıkarma, ihraç ve satım inhisarı sağlanmasıdır (Hurewitz, s. 482-484).

Bu imtiyazlar İranlı tüccarın aleyhine sonuçlanmış ve onları sömürgeci güçlerin ülke üzerindeki hâkimiyetinin ve süregelen geri kalmışlığın sebebi olarak gören tüccar, ulemâ ve aydınlar tarafından sık sık kınanmıştır. 8 Mart 1890'da İngiliz vatandaşları Binbaşı Gerald Talbot'a elli yıllığına verilen bütün üretim, alım satım ve ihraç tekelini (a.g.e., s. 205-207) protesto etmek için İran'ın büyük şehirlerinde halk ayaklanmaları olmuş ve Nâsırüddin Şah 5 Ocak 1892'de ilgili imtiyazı ilga etmişti. Reformistlerin başlıca taleplerinden biri yabancılara sağlanan imtiyazların meclis tarafından denetlenmesi olup bu denetim anayasanın 24 ve 25. maddeleriyle sağlanmıştı. İran hükümetleri 1918'den itibaren kapitülasyonların kaldırılması için çeşitli girişimlerde bulunmuş ve nihayet 10 Mayıs 1928'de kapitüler hükümler ihtiva eden bütün antlaşmaların ilga edildiği ilgili taraflara bildirilmiştir.

Hindistan. Portekizliler'in 1502'de Vasco de Gama kumandasında Malabar'a gönderdikleri silâhlı ticaret filosu Cochín, Cannanore, Quilon ve Baticala racalarıyla iyi ilişkiler kurup antlaşmalar yaptı ve ilk iki yerde ticaret üsleri kurdu. Portekiz kısa zamanda, Basra körfezi-Hindistan deniz ticaret yolu üzerinde bulunan Hürmüz'dekine ilâveten Diû, Dâmân, Bassain, Bulsar, Hugly, Goa, Malaka, Cava ve Baharat adalarındaki askerî-ticarî üsleri sayesinde Gucerât ve Bengal ticaretine hükmetmeye başladı. Portekiz'in bol kazançlı Hindistan ticaretinden pay almak isteyen Hollandalılar 1595-1601 yılları arasında en az on beş deniz seferi düzenledi; bu arada Van Neck çeşitli antlaşma-

larla döndü (1598). Hollanda, Portekiz ve İspanya'nın inhisarına giren Hindistan ve Uzakdoğu ticaretinden pay almak üzere İngiliz tüccarları tarafından 31 Aralık 1600'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kuruldu. Büyük hissedarlarını Amsterdam tüccarının teşkil ettiği Hollandalılar da dağınık, düzensiz ve çeşitli kayıplara mal olan ticaretlerini tek elden yürütmek için Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdular (1602).

İngiliz Sir Thomas Roe, 1618 yılında Hürrem'den Bengal ticareti için imtiyazlar almayı başararak Portekizliler'e küçük çapta rakip oldu. Cihangir'in 1624'te bir fermanla İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne sağladığı imtiyazlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin Bâbürlüler aleyhine sonuçlanacak dönüm noktasını oluşturmuştur. Buna göre İngilizler, Bâbürlüler'in hâkimiyeti altındaki Hindistan topraklarında serbest ticaret yapabilecekler, limanlara indirilen mallar gümrüklerde alıkonulmayacak ve iç gümrük resimleri ve diğer keyfî vergilere tâbi tutulmayacak. İngilizler aleyhindeki davalar "mütesaddî" ve şirket başkanı tarafından sonuçlandırılırken kendi aralarındakilere şirket başkanı bakacak, İngilizler diğer Avrupalıların işledikleri suçlardan sorumlu kılınmayacak, tam bir din hürriyetine sahip olacak, ölüm halinde ülkedeki mal varlıkları ilgililere teslim edilecektir (Chakrabarty, s. 119-123).

Şah Cihan, İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan şirketlerine daha önce koymuş olduğu bazı ticaret yasaklarını 1635 yılında kaldırmıştır. İngiliz doktor Gabriel Boughton, 1651 yılında Şehzade Şücâ'dan, Bengal'de iç gümrüklerden muaf olarak ticaret yapma imtiyazı içeren bir "nişan" sağlamış ve şirket bu ayrıcalıktan yararlanmıştı. Şah Cihan, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne Cihangir'in sağladığı imtiyazların benzerini yeniden vermiş ve bir anlamda 1653 yılına ait fermanla Şehzade Şücâ'nın nişanını onaylamışsa da Sûret'te müstahkem bir iş hanı kurma ayrıcalığı sağlamamıştı (a.g.e., s. 137-139).

Evrenğzîb devrinde Bengal nevvâbı olan Mîr Cümle ve halefi Şâyiste Han birer "pervâne" ile önceki ayrıcalıkları onayladılar. Evrenğzîb, 1664'te yerli ve yabancı bütün tüccara bir yıllığına vergisiz ticaret hakkı verdi. 1665'ten itibaren İngilizler'i yerli halkın ödediği % 5'e karşılık % 2,5'luk gümrük vergisi imtiyazından faydalandırdı. Keyfî uygulamalara son vermek amacıyla 1680 yılına ait bir fer-

manla İngilizler'in Bengal'de yaptıkları ihracat ve ithalat için % 3,5'luk standart gümrük vergisi koydu. Evrenğzîb, şirketin eski elemanlarından George Bowcher'a Kasım 1684'te şirketin faydalandığı imtiyazları bahşederek yabancılar arasındaki rekabeti körüklemeye çalıştı. 1688'de bozulan ilişkiler sonucunda şirketin Sûret ve Masulipatam'daki ticarethanelerini zaptedip İngiliz tüccarını hapse atarak çıkarlarına büyük darbe vurmasına rağmen 4 Nisan 1690'da % 2,5'luk gümrük vergisi uygulaması dahil daha önceki bütün imtiyazları tekrar verdi.

9 Kasım 1698 tarihinde Bengal Valisi Azîmüştân İngilizler'e Kalkûta, Sutanuti ve Govindapûr'da satın almalarına izin verdiği üç köyün zemindarlığını bahşetti. Şah Ferruhsiyer ise 1717'de bir fermanla İngilizler'e Sutanuti, Kalkûta ve Govindapûr'daki üç köye ilâveten Bengal'de (Bengal, Bihâr ve Orissa) otuz sekiz, Madras'ta beş köyün ve Divi adalarının, Sûret'te de bir bölgenin zemindarlığını ve yıllık 3000 rupi pişkeş karşılığında iç gümrüklerden muaf olarak ticaret yapma, Mürşidâbâd'daki darphânede haftada üç gün kendi paralarını basma imtiyazını, İngiliz iş hanlarının şeflerine temsilcilerinin güvenliği için emannâme verme yetkisini ve zor durumdaki İngiliz gemilerinin Bâbürlüler'in kontrolündeki bütün limanların mütesaddîlerinden yardım ve sığınma talep etme hakkını verdi. Böylece İngilizler, Hindistan tarihinde ilk defa mahallî yerleşik bir güç konumuna geçmiş oldular; şirket, zemindarlığını yaptığı bölgelerdeki ticaret ve ziraatı vergilendirme, güvenliği sağlamak için silahlı kuvvet bulundurma gibi haklar elde etti. Bunu takip eden süreç içinde İngilizler Hindistan'a hâkim oldular. Hollanda da Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla Seylan, Cava ve Sumatra'da sömürgeler elde etti (ayrıca bk. HOLLANDA DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ; İNGİLİZ DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ).

İmtiyazlar, genellikle ilgili ülkede serbest ticaret ayrıcalığı yanında ulaşım, haberleşme ve finans sektörlerinin, yer altı ve yer üstü doğal kaynakların işletme tekelini ele geçiren, bütün bu yatırımlara tehdit oluşturan iç ve dış düşmanlara karşı istikrarı sağlamak için hükümetlere siyasî baskı yapan Avrupa devletlerinin yavaş fakat istikrarlı sömürgeleştirme politikalarını yansıtır. Ayrıcalıklar, veren ülkeden ziyade faydalanan ülkenin çıkarlarına hizmet etmiş, müteakabiliyet esasına dayanan imtiyazlardan askerî, siya-

sî ve iktisadî güçleri sebebiyle Avrupalılar yararlanmıştır. Genellikle imtiyazlar yabancıları yerli halktan daha ayrıcalıklı kıldığı için haksız rekabet ortamı doğurmuştur. Bu sebeple yerli tüccar "Avrupa tüccarı"nın statüsünden yararlanabilmek için onların himayesi altında faaliyet göstermeyi tercih etmiştir. Zamanla kapitülasyon özelliği kazanan imtiyazlar yabancılar ticarî ve hukukî ayrıcalıklar vermesi, can, mal, mesken ve iş yerleri için dokunulmazlık sağlaması, yerli tüccarın imtiyaz sahibinin himayesine sığınmasına sebebiyet vermesi bakımından millî hâkimiyeti zayıflatıcı rol oynamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, XIII, 321 vd.; *Tadhkirat al-Mulûk* (nşr. ve trc. V. Minorsky), Cambridge 1980, s. 92; *Delîlül-Hâlic* (Târîh), I, 64; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, I: A Documentary Record 1535-1914*, Princeton 1956, s. 6-7, 15-20, 32-38, 40-42, 45-47, 52-54, 64-65, 68-70, 84-86, 100-102, 123-124, 161-163, 205-207, 219-251, 482-484; P. M. Sykes, *A History of Persia*, London 1930, II, 320, 368-377, 529, 534-536; A. T. Wilson, *The Persian Gulf*, London 1954, s. 130-142, 150, 162, 176-179, 256-258, 268; M. L. Entner, *Russo-Persian Commercial Relations: 1828-1914*, Florida 1965, s. 6 vd.; N. R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London 1966, s. 1-9; Abdul Amir Amin, *British Interests in the Persian Gulf*, Leiden 1967, s. 2 vd., 17, 19-20, 23, 37, 71-75; Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia: 1864-1914*, New Haven-London 1968, s. 302-385; A. K. S. Lambton, "Persian Trade under the Early Qajars", *Islam and the Trade of Asia: A Colloquium*, Oxford 1970, s. 223 vd.; a.mlf., "İmtiyâzât", *EP* (İng.), III, 1189-1193; P. Chakrabarty, *Anglo-Mughal Commercial Relations: 1583-1717*, Calcutta 1983, s. 15-20, 32-39, 52-57, 82-94, 119-123, 130-139, 146-147, 150-151, 157-158, 163, 171-173, 176-185, 201-215; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 109-146; John Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", *BSOAS*, XXVIII (1965), s. 483-523; a.mlf., "The Safe-conduct in Muslim Chancery Practice", *a.e.*, XXXIV (1971), s. 20-35; a.mlf., "İmtiyâzât", *EP* (İng.), III, 1178-1179; Eliyahu Ashtor, "The Venetian Supremacy in Levantine Trade: Monopoly or Pre-Colonialism?", *Journal of European Economic History*, III, Roma 1974, s. 48-53; a.mlf., "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century", *a.e.*, V (1976), s. 539-540, 542, 544, 553-554; W. H. Moreland - [C. E. Bosworth], "Mughals", *EP* (İng.), VII, 325-327; Willem Floor, "Concessions (emtiâzât)", *Elr.*, VI, 119-120; Mansoureh Ettehadieh (Nezâm Mâfi), "Concessions (emtiâzât)", *a.e.*, VI, 120-122.

CENGİZ KALLEK

Osmanlı Dönemi. Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti. Osmanlı Devleti'nde harbî statüsündeki Batılılar'a imtiyaz-